

QUO VADIS, SRBIJO? PERSPEKTIVE EVROPSKE INTEGRACIJE SRBIJE

*Pablo Ruperes Paskvalena*¹

*Mercedes Miljan Rahoj*²

Rezime

Članak analizira proces evropske integracije Srbije, navodeći prvo korake koje treba da preduzme kako bi postala članica Evropske unije, a zatim i napredak koji je već ostvarila (Sporazum o stabilizaciji i pridruživanju, i dobijanje statusa kandidata za članstvo u EU). Nakon toga sledi analiza izazova koji je čekaju (otvaranje i okončanje pregovora, potpisivanje Ugovora o pristupanju), i niz specifičnosti srpskog slučaja koje uslovljavaju proces evropske integracije (tradicija nesvrstavanja, dvojni karakter zemlje, odnosi sa Rusijom, uticaj pitanja Kosova, nedavna promena Vlade, itd.). Na kraju je data procena vremena koje je potrebno kako bi Srbija postala članica EU, i dva zaključka: prvi je da bi, nasuprot uvreženom mišljenju, sadašnja Vlada Srbije mogla da postane faktor ubrzanja, a ne kočenja procesa evropskih integracija, a drugi — da bi prepreke procesu integracije u budućnosti mogle da dođu iz Brisela, a ne iz Beograda.

Ključne reči: Srbija, EU, proširenje, evropske integracije, Kosovo.

Uvod: o čemu neće biti reči

Zamislite da otvarate strani časopis i u njemu pronalazite članak o ekonomskoj krizi u Španiji, ili o španskom stavu o budućnosti Evrope, i, zainteresovani, odlučujete da ga pročitate. Članak počinje detaljnim opisom bitke na reci Salado koja se odigrala 30. oktobra 1340. godine (kao što svi znamo). Pored rezultata same bitke, analizira se i navodno večiti i nepromenjivi mentalitet Španaca, kojim se objašnjava i španski stav o, recimo, evropskom projektu Bankarske unije. Bili biste malo začuđeni, s obzirom da je prošlo više od 600 godina i ne osećate, zapravo, preveliku povezanost sa mentalitetom vojnika Alfonsa XI od Kastilje.

¹ pablo.ruperez@maec.es, Badenih 4, Prag 7, 17000 Republika Češka

² mercedes.millan@ue.maec.es, Fuente del Peral 3/ 1, 28023 Madrid, Španija

Upravo se ovako, iako zvuči preterano, osećaju mnogi Srbi, naročito mlade kosmopolite u Beogradu, kada vide da gotovo svaki članak u međunarodnoj štampi koji se bavi temama vezanim za Srbiju počinje pominjanjem ili pričom o Kosovskoj bici, koja se dogodila juna 1389. Kosovo polje, car Lazar. Izbor između zemaljskog i nebeskog carstva. Poraz hrišćana. A zatim se, bazirajući se na nekoj „unutrašnjoj istoriji“ ili nacionalnom nepromenljivom karakteru, analiziraju aktuelna politička pitanja kao što je integracija Srbije u EU.

Ovaj članak ne počinje 28. juna 1389. godine na poljima u okolini Prištine. Nije mu namera da na holistički, sveobuhvatan način predstavi navodnu kolektivnu srpsku psihu, niti da objašnjava ključne aspekte Titovog režima ili balkanskih ratova od pre 20 godina. Isto tako, neće se baviti debatom o priznavanju proglašenja nezavisnosti Kosova. Članak samo pokušava da objasni trenutnu situaciju sa procesom evropske integracije Srbije. Put koji je već pređen, kao i onaj koji tek treba preći. I nekoliko specifičnih faktora zbog kojih je slučaj Srbije drugačiji od ostalih zemalja koje su se već uspešno integrisale u Evropsku uniju. Na kraju, članak daje procenu vremena koje treba da prođe do trenutka kada će jedan srpski ministar moći da sedne sa ostalim ministrima na zasedanju Saveta EU i da podigne pločicu sa natpisom „Republika Srbija“, tražeći reč. Sve to izneto je uz dve smele pretpostavke koje podupiru članak: prva je da dolazak nove vlasti ne mora obavezno da znači i zastoj u procesu evropske integracije Srbije, već, paradokzalno, može da predstavlja pokretački faktor; i druga pretpostavka je da prepreke evropskoj integraciji Srbije sve češće dolaze iz Brisela, a ne iz Beograda.

Kako se popeti na evropski voz? Koraci u procesu integracije u EU

Decembra 2009. godine sociolog Ivan Kuzminović je u članku³ objavljenom na sada već legendarnom i uvek polemичnom radiju i sajtu Peščanik⁴, izračunao koliko „stepenika“ (u smislu koraka ili birokratskih postupaka) još čeka Srbiju na putu do ućlanjenja u Evropsku uniju. S obzirom da svaka država članica mora da odobri otvaranje i zatvaranje svakog od poglavlja u procesu pregovora, on je pomnožio sve korake koji su preostali sa brojem neophodnih odobrenja, i izračunao da Srbiju čeka još, ni manje ni više, nego 1960 stepenika. Kuzminović kaže da „u jednoj drugoj sluđennoj, a lepoj zemlji, postoji jedan neobičan hram, na vrhu planine. Postoji verovanje da kada savladate 777 stepenika, stižete u raj. Nama će, izgleda, biti potrebno da savladamo samo 1960 koraka,

³ „777 stepenika do neba“, dostupno na engleskom na <http://pescanik.net/2009/12/777-steps-to-heaven/>. Ova internet stranica, kao i ostale pomenute u članku, konsultovana je tokom meseca septembra 2012.

⁴ <http://pescanik.net/>

ali ne do raja, već do povratka u civilizaciju.“ Možda Srbiju od EU danas razdvaja manje od 1960 koraka, ali je pristupanje Uniji i dalje izuzetno težak zadatak.

Članovi 2 i 49⁵ Ugovora o Evropskoj uniji (UEU) definišu uslove koje mora da ispuni jedna zemlja kako bi postala članica EU: mora da se nalazi u Evropi i da poštuje i promoviše vrednosti na kojima počiva Evropska unija. Zahtev za pristup Uniji predaje se Savetu EU, odnosno državama članicama koje donose jednoglasnu odluku nakon konsultacija sa Evropskom komisijom i prethodnog odobrenja Evropskog parlamenta. Međutim, između predaje zahteva za pristupanje i efektivnog učlanjenja jedne zemlje u Uniju stoji dug i složen proces – proces pridruživanja. Tokom njegovog trajanja, država koja želi da postane članica Unije mora da ispuni određene kriterijume, dostigne zadate ciljeve i sprovede neophodne ekonomske, političke i zakonodavne reforme, temeljne do te mere da na kraju dođe do transformacije same države (ili je barem to cilj).

Kao što je predviđeno članom 49 Ugovora o Evropskoj uniji, prilikom donošenja odluke institucije „treba da imaju u vidu kriterijume pristupanja koje je utvrdio Savet Evrope“. Tako se prvi korak sastoji u ispunjavanju takozvanih „kriterijuma iz Kopenhagena“, to jest, kriterijuma pristupanja koje su definisali šefovi država i vlada na zasedanju Saveta Evrope u Kopenhagenu, juna 1993. Ovi kriterijumi podeljeni su u tri velike grupe:

- Politički kriterijumi: država koja želi da postane članica Unije mora da ima stabilne institucije koje garantuju demokratiju, vladavinu prava, ljudska prava, kao i poštovanje i zaštitu manjina.
- Ekonomski kriterijumi: treba da ima funkcionalnu tržišnu ekonomiju, sposobnu da izađe na kraj sa pritiscima konkurencije na jedinstvenom tržištu.
- Zakonodavni kriterijumi: država koja želi da postane članica mora da bude sposobna da ispuni svoje obaveze kao država članica i da usvoji pravne tekovine (*acquis*) Unije.

Kada Savet, nakon što je Komisija prethodno analizirala zahtev, odluči da postoji prihvatljiv stepen ispunjenja ovih kriterijuma, jednoglasno dodeljuje status kandidata za članstvo zemlji koja je podnela zahtev, i koja ovim činom postaje zvanični kandidat za članstvo u Evropskoj uniji.

⁵ „Unija se zasniva na vrednostima poštovanja ljudskog dostojanstva, slobode, demokratije, jednakosti, vladavine prava i poštovanja ljudskih prava, uključujući i prava pripadnika manjina. Ove vrednosti su zajedničke državama članicama u društvu u kojem preovlađuju pluralizam, nediskriminacija, tolerancija, pravda, solidarnost i ravnopravnost žena i muškaraca.“ (Član 2 UEU) „Svaka evropska država koja poštuje vrednosti iz člana 2 i koja je posvećena njihovoj afirmaciji može podneti zahtev da postane članica Unije.“ (Član 49 UEU)

Sledeća etapa jeste otvaranje pregovora o pristupanju: radi se o ključnom trenutku ili tvrdom jezgru čitavog procesa. U principu, ono o čemu se pregovara jeste kada će i na koji način zemlja kandidat usvojiti *acquis*, odnosno sve pravne tekovine Unije. Pregovori se sastoje od 35 poglavlja koja nisu podložna promenama (slobodan protok robe, transport, energija, ribolov, sloboda, bezbednost, pravda, itd.) i koja se otvaraju i zatvaraju u skladu sa napretkom zemlje kandidata. Kako bi jedno poglavlje bilo zatvoreno, neophodno je da sve države članice daju svoje odobrenje, i sve dok postoji i jedno otvoreno poglavlje ne može doći do okončanja pregovaračkog procesa. Uobičajena briselska mantra glasi „Ništa nije gotovo dok se ne zatvore sva poglavlja“.

Kada se zatvore sva poglavlja pregovaračkog procesa, sledeći korak je potpisivanje Ugovora o pristupanju. Ugovor potpisuju zemlja kandidat, Evropska unija i sve njene članice. Zemlja kandidat tako postaje zemlja koja pristupa, i koja ima pravo da učestvuje na sastancima Unije kao „aktivni posmatrač“ – može da traži reč, ali ne i da glasa. Konačno, proces se završava tako što zemlja koja pristupa postaje članica sa punim pravima, datuma koji je predviđen Ugovorom o pristupanju, pod uslovom da ga sve članice ratifikuju.

Tokom čitavog ovog puta koji traje nekoliko godina, evropske institucije nadgledaju sa lupom i prate napredak zemlje koja želi da postane članica. Glavnu ulogu imaju Komisija i dokumenta koja ona izrađuje – „Strategija proširenja“ i „Izveštaji o napretku“. Ova dokumenta objavljuju se jednom godišnje, u jesen; u prvom, Komisija objašnjava ciljeve i perspektive proširenja, a u drugom detaljno obrazlaže postignuti napredak (ili nazadovanje) u poslednjih godinu dana svake od zemalja koje žele da postanu članice. Na osnovu ovih izveštaja, Savet odlučuje da li određena zemlja može da pređe u sledeću fazu, odnosno utvrđuje ritam daljeg procesa prema zaslugama koje je prethodno procenila Komisija.

To je, u najkraćim crtama, ta „staza sa preprekama“ koju svaka zemlja mora da savlada kako bi postala članica Unije. Međutim, unutar ovog opšteg sistema, zemlje zapadnog Balkana, i samim tim i Srbija, imale su privilegovan tretman oličan u posebnom odnosu sa Evropskom unijom do njihovog pristupanja, a to je proces stabilizacije i pridruživanja (PSP). Ovaj okvir predložen je 1999, dok su u regionu još uvek trajali ratovi, definisan na Samitu u Zagrebu 2000. godine na kome se okupilo tadašnjih pet balkanskih zemalja i petnaest članica Evropske unije, a zatim potvrđen na zasedanju Saveta Evrope u Solunu (2003) gde je naglašeno da je „budućnost zapadnog Balkana u Evropskoj uniji“.

Proces stabilizacije i pridruživanja posebno je osmišljen za balkanske zemlje, budući da imaju zajedničke istorijsko-političke, ekonomske i društvene odlike, i na poseban način su povezane sa UE. Glavni ciljevi procesa su stabilizacija i tranzicija ka

tržišnoj ekonomiji, jačanje regionalne saradnje i pristupanje Evropskoj uniji. Kako bi ti ciljevi bili postignuti, proces stabilizacije i pridruživanja računa na:

- Trgovinske koncesije: putem takozvanih „autonomnih trgovinskih mera“ kojima se odobrava slobodan pristup tržištu Unije za sve balkanske proizvode.
- Finansijsku i ekonomsku pomoć: od 2000. do 2006. preko programa CARDS (*Community Assistance for Reconstruction, Development and Stabilisation*), a od 2007. preko Instrumenta za prepristupnu pomoć (IPA). U periodu od 2007. do 2013. preko IPA je uloženo 11.5 milijardi evra, kroz različite projekte iz oblasti demokratizacije, obrazovanja, razvoja institucija ili regionalne saradnje.
- Sporazume: bilateralne sporazume o stabilizaciji i pridruživanju (SSP) koji su potpisani sa svim zemljama uključenim u proces stabilizacije i pridruživanja. Ovi sporazumi prilagođeni su specifičnostima svake od ovih zemalja, ali imaju istu strukturu i zajednički cilj – postepeno stvaranje slobodne trgovinske zone i sprovođenje reformi koje će omogućiti usvajanje evropskih standarda u svim oblastima.

U skladu sa tim, kako bi napredovale u procesu evropske integracije, balkanske zemlje moraju da ispune ne samo kriterijume iz Kopenhagena, već i obaveze proistekle iz sporazuma o stabilizaciji i pridruživanju, kao na primer unapređenje regionalne saradnje. Ali ono što proces stabilizacije i pridruživanja pre svega donosi, to je nešto što ostale evropske zemlje nisu imale – čvrsto obećanje da će se, ako sprovedu neophodne reforme, naći u EU.

Gde je Srbija?

Taksisti u Beogradu danas imaju jedan talenat koji im se retko priznaje. U stanju su da, dok apsurdnom brzinom voze bisere jugoslovenske autoindustrije, kao što je Zastava 101, a na radiju trešti poslednji hit balkanske pop muzike, polemišu do detalja ne samo o fudbalu, politici ili ženama, kao svi taksisti u Evropi, već i o evropskoj integraciji Srbije i politici proširenja Unije. Virtuozno barataju pojmovima „bela Šengen lista“ (to jest, ukidanje viznog režima), „zemlja kandidat“ ili „ratifikacija SSP-a“. Činjenica da gotovo svaki taksista misli da bi mogao da napiše ovaj članak govori o tome koliko je rasprava o evropskoj integraciji Srbije stalna i sveprisutna, iako je često primetno mistifikovana. Valjalo bi stoga podsetiti koje su ključne tačke ovog procesa.

Svaka od zemalja u procesu pridruživanja nalazi se u nekoj fazi, u skladu sa njenim individualnim napretkom u ispunjavanju pristupnih kriterijuma. Samim tim, i kao što je poznato, svaki od procesa je priča za sebe: dok je Finskoj trebalo manje od tri godine da postane članica EU (zvanično je predala svoj zahtev u martu 1992, a postala

članica 1. januara 1995), proces pridruživanja Turske traje već dvadeset i pet godina (skoro pedeset, ako se vratimo do 1964. odnosno do datuma kada je stupio na snagu Sporazum o pridruživanju između EU i Turske).

Budući da nije moguće drugačije, i u slučaju balkanskih zemalja ponavlja se pravilo da svaka zemlja napreduje sopstvenim ritmom: 1. jula 2013. Hrvatska će postati dvadeset osma zemlja članica, dok je Bosna i Hercegovina još uvek daleko od dobijanja statusa kandidata. Međutim, činjenica je da Evropska unija ulaže napore kako bi čitav region kontinuirano napredovao: iako zemlje regiona napreduju svaka u svom ritmu, ideja je da se ne dozvoli da ijedna zaostane. A gde se na tom zajedničkom, a opet individualnom putu, nalazi Srbija?

Mnogi usponi i padovi Srbije na tom putu obeleženi su njenom skorijom prošlošću, a naročito posledicama balkanskih ratova 90-ih godina prošlog veka. Saradnja sa Međunarodnim krivičnim tribunalom za bivšu Jugoslaviju bila je ključni element koji je određivao ritam procesa. Tako je Sporazum o stabilizaciji i pridruživanju potpisan tek 29. aprila 2008, nakon prekida pregovora koji je trajao više od godinu dana (od maja 2006. do juna 2007), a do koga je došlo usled procene da Srbija ne saraduje dovoljno sa Međunarodnim tribunalom. Hapšenje i predaja generala Zdravka Tolimira odmrzli su situaciju. U svakom slučaju, ratifikacija Sporazuma i stupanje na snagu privremenog Sporazuma (o trgovini i pitanjima vezanim za trgovinu) bili su i dalje uslovljeni punom saradnjom sa Tribunalom. Privremeni Sporazum stupio je na snagu 1. februara 2010. i danas definiše odnose između EU i Srbije. I zaista, iako je proces ratifikacije Sporazuma o stabilizaciji i pridruživanju odmrznut, još uvek ga nije potpisala jedna zemlja članica, a to je Litvanija koja se žali na odnos Srbije prema litvanskim investitorima i koja je bila u sporu sa Srbijom oko toga čiji će predstavnik biti predsednik Generalne skupštine Ujedinjenih nacija (na kraju je na taj položaj došao bivši ministar spoljnih poslova Srbije, Vuk Jeremić). U međuvremenu, privremeni Sporazum se i dalje primenjuje. Nedavno hapšenje i predaja dvojice poslednjih begunaca, Ratka Mladića (u maju 2011) i Gorana Hadžića (u julu iste godine), predstavlja veliki napredak, ključ koji doprinosi deblokadi gotovo okončanog procesa ratifikacije SSP-a, i konačno, evropskoj integraciji Srbije.

U decembru 2009. Srbija je dobila drugu veliku „bitku“ koju je njeno stanovništvo slavilo: Evropska unija ukinula je vize za boravak do tri meseca za zemlje Šengena. Nekoliko dana nakon ukidanja viza, Srbija je zvanično predala zahtev za pristupanje Evropskoj uniji. Komisija je odgovorila na ovaj zahtev u Izveštaju od 12. oktobra 2011.⁶ U njemu je analiziran stepen ispunjenja kriterijuma iz Kopenhagena

⁶ «*Commission Opinion on Serbia's application for membership of the European Union*»: http://ec.europa.eu/enlargement/pdf/key_documents/2011/package/sr_rapport_2011_en.pdf

i obaveza proisteklih iz Sporazuma o stabilizaciji i pridruživanju, i time je definisana „mapa puta“ za buduće govore.

Uopšte uzev, ocena je bila pozitivna: u aspektu političkih kriterijuma, naročito je istaknuta stabilnost i zrelost javne uprave, izborna zakonodavstvo, puna civilna kontrola snaga bezbednosti, vladavina prava i saradnja sa Međunarodnim tribunalom za bivšu Jugoslaviju koja je opisana kao „potpuno zadovoljavajuća“. Slabe tačke bile su, između ostalih, borba protiv korupcije i organizovanog kriminala, potreba za dubljom modernizacijom sudske vlasti i situacija u kojoj su se nalazile kaznene ustanove.

Što se tiče ekonomskih kriterijuma, Komisija je zaključila da u Srbiji postoji operativno ekonomsko tržište i pohvalila makroekonomsku stabilnost zemlje, kao i visok stepen ekonomske integracije sa EU. Ali i pored toga, upozorila je na nedovoljnu fleksibilnost tržišta rada, kao i neophodnost postojanja bolje klime za investicije.

I na kraju, stepen ispunjenosti zakonodavnih kriterijuma je takođe bio zadovoljavajući: uprkos tome što SSP nije bio stupio na snagu, Srbija ga je poštovala, i na polju usvajanja zakona nije bilo većih problema (mada ih jeste bilo na polju primene istih).

Zbog svega navedenog, Komisija je donela odluku da se Srbiji dodeli status kandidata, ali pod uslovom da se ponovo otvori takozvani dijalog između Beograda i Prištine. Drugim rečima, njen dalji napredak direktno je povezan sa odnosima sa Kosovom. Kada ni nakon iscrpljujućih pregovora Savet EU nije uspeo da donese konačnu odluku, u decembru 2011. je dogovoreno da se donošenje konačne odluke pomeri za februar 2012. Za dostizanje konačnog pozitivnog ishoda postavljeni su sledeći uslovi: poštovanje postignutih sporazuma u „Dijalogu između Beograda i Prištine“, postizanje dogovora o učešću Kosova u organizacijama za regionalnu saradnju, i saradnja sa KFOR-om i EULEX-om, to jest, sa trupama NATO-a i civilne misije Evropske unije na Kosovu. Kada je došlo vreme, Savet Evrope je konačno dodelio Srbiji status kandidata na zasedanju 1. i 2. marta, nakon što su u pregovorima održanim između 22. i 24. februara Beograd i Priština postigli niz sporazuma u okviru pomenutog dijaloga.

Dana 10. oktobra 2012. Komisija je objavila novi Izveštaj o napretku Srbije. Uopšteno govoreći, potvrdila je da postoji visok nivo ispunjenosti političkih, ekonomskih i zakonodavnih kriterijuma. Međutim, naglasila je da je neophodno „pojačati“ reforme, naročito u oblasti vladavine prava i, konkretno, u oblasti sudske vlasti, čime bi se garantovala nezavisnost, nepristrasnost i efikasnost. U Izveštaju se takođe navodi da Beograd treba da posveti posebnu pažnju na prava „ugroženih grupa“ i nezavisnost institucija kao što je Narodna banka.⁷

⁷ «Serbia 2012 Progress Report»:

http://ec.europa.eu/enlargement/pdf/key_documents/2012/package/sr_rapport_2012_en.pdf

Osim ovih primedbi, jasno je stavljeno do znanja da su „koraci ka vidljivom i održivom poboljšanju odnosa sa Prištinom“ od ključne važnosti kako bi Komisija preporučila Savetu da otpočne pregovore o pristupanju. Kao i prošle godine, Komisija se obavezala da će podneti novi izveštaj onda kada bude smatrala da su ovi uslovi ispunjeni.

U zaključku bi se moglo reći da je Srbija preduzela dva od četiri osnovna koraka ka dobijanju članstva u EU: potpisivanje i ratifikacija Sporazuma o stabilizaciji i pridruživanju (nedostaje samo potpis Litvanije) i dobijanje statusa zemlje kandidata. Preostala su još dva ključna koraka: otvaranje i okončanje pregovora, i potpisivanje i ratifikacija Ugovora o pristupanju. Dva važna cilja su postignuta: liberalizacija viznog režima i direktna pomoć EU preko IPA (približno 200 miliona evra godišnje za Srbiju iz budžeta Evropske unije). Izveštaji Komisije su listom pozitivni i pokazuju visok nivo spremnosti Srbije da napreduje u procesu evropske integracije. Moglo bi da se kaže da je čaša polupuna.

Međutim, kad god se govori o evropskoj integraciji Srbije, javi se crv sumnje. U Briselu sumnjaju u evropsku orijentisanost i angažovanje srpskog političkog vrha, naročito stranaka koje poživaju na jakom nacionalizmu. A u Srbiji se, pak, ne veruje da ove stranke zaista preduzimaju neophodne korake, i sumnja se da samo gube vreme i prilike za dobijanje pomoći. Valjalo bi raspršiti ove sumnje. Srbija je već uradila mnogo. Obavezala se da će uraditi mnogo toga, i postigla je vidljive rezultate. Daleko su dani kada je Beogradom kružio vic o tome kako prepoznati one koji su proevropski orijentisani u Srbiji – to je onih dvadesetoro ljudi zaposlenih u Kancelariji za evropske integracije⁸. Ova kancelarija i dalje se nalazi na svojoj staroj, veoma specifičnoj lokaciji – u Nemanjinoj ulici, blizu a opet odvojena od ministarstava i ostalih Vladinih institucija, u zgradi u kojoj se nalaze jedna pekara, sedište stare Jugoslovenske socijalističke partije i jedna kineska radnja (ironija sudbine); njeni zaposleni su odradili veliki posao do sada i nastavljaju tiho da podstiču evropske integracije, u saradnji sa odeljenjima za evropske integracije različitih ministarstava.

Specifičnosti Srbije u procesu evropske integracije

U međunarodnim odnosima se javlja jedna zanimljiva verzija mehanizma projektovanja, opisanog u psihologiji i psihoanalizi. Skloni smo da mislimo da ostali postupaju u skladu sa misaonim mehanizmima sličnim našim; da procesima kao što je evropska integracija pristupaju na sličan način na koji im mi pristupamo. I budući da mislimo da ostali razmišljaju na isti način kao mi, iritiraju nas ponašanje i izjave koje ne razumemo. Na primer, postoji mišljenje da bi sve zemlje trebalo da pristupe procesu

⁸ <http://www.seio.gov.rs/home.50.html>

evropske integracije na način na koji su to činile zemlje koje su već postale članice Unije. Međutim, niti su zemlje koje žele da pristupe Uniji iste kao današnje njene članice kada su bile zemlje kandidati, niti je Unija ono što je bila nekada s obzirom da je izgubila deo svoje privlačnosti. A naravno, kao što kaže Pol Valeri, „budućnost nije što je nekad bila“. Elementi koji su bili ključni u procesima integracija nekih zemalja, kao što je politički konsenzus, volja za žrtvovanjem, visok nivo evropeizma i podrške u narodu, danas nemaju razloga da budu prisutni. Ovo ponekad dovodi do nezadovoljstva u evropskim prestonicama koje ne razumeju ponašanje ili izjave srpskih političara. Sa ciljem da se izbegnu nesporazumi, trebalo bi pojasniti neke specifičnosti slučaja Srbije u vezi sa njenom evropskom integracijom:

- **Tradicija nesvrstavanja, ili višestrukog svrstavanja**

U srpskoj političkoj kulturi već dugo postoji tradicija nesvrstavanja, ili bolje rečeno višestrukog svrstavanja. Kako ovo nije mesto za detaljnu analizu nastanka i evolucije tog mentaliteta, od II svetskog rata do danas, dovoljno je reći da tradicija nesvrstavanja često i dalje predstavlja vid ponašanja političkih elita u Srbiji, ali na jedan izmenjeni način. U vreme Titove Jugoslavije bilo je dovoljno imati otvorene i dobre odnose sa oba bloka – uz dodvoravanja ali bez priključenja ijednom od njih. Danas su pokušaji uspostavljanja ravnoteže, izbegavanje vezivanja za jednu veliku silu na međunarodnoj političkoj sceni ili pokušaj uspostavljanja saveza sa svim značajnim političkim akterima u isto vreme, što je često nemoguće, svakodnevna pojava.

Nakon izrazito proevropskog govora jednog ministra sledi poseta predsednika Srbije Rusiji koji kaže da „od Rusije jedino više voli Srbiju“⁹. Posle posete člana Vlade Sjedinjenim državama stiže izjava o potpisivanju milionskog sporazuma sa Kinom, ili o saradnji sa zemljama kao što je Iran na multilateralnim forumima. Ovo navodno gomilanje međusobno suprotstavljenih elemenata dovodi do izražene neprijatnosti i nerazumevanja u diplomatskim krugovima evropskih prestonica. Međutim, za srpsku političku logiku to je sasvim normalno i ne izaziva čuđenje. To, zapravo, često odslikava dvojnost društva. Srbija je i dalje društvo izuzetne složenosti, prožeto jakim dihotomijama. Ta dvojnost izražena je na više načina: selo-grad, tradicionalno-moderno, konzervativno-napredno, međunarodno-izolovano, sever-jug... Pred takvom dvojnošću srpskog društva, politički lideri, kada žele podršku većine, ne šalju svoje poruke kao što bi to radili političari zapadne Evrope, niti se opredeljuju za jedan određeni pravac, već nadovezuju jednu izjavu na drugu, ali krajnji rezultat je skup nekompatibilnih i suprotstavljenih izjava.

⁹ «Kosovo and Independence: Another step»:

<http://www.economist.com/blogs/easternapproaches/2012/09/kosovo-and-independence>

Jedan od najočiglednijih primera je slogan prethodnog predsednika, Borisa Tadića, pred predsedničke izbore u februaru 2008. kada je izjavljivao da želi i „Kosovo i Evropu“. Kao što je to slučaj u statistici i ekonometriji, ne treba procenjivati pojedinačne elemente ili poruke, već tendenciju prisutnu u izjavama iz određenog vremenskog perioda.

- **Odnosi sa Rusijom nasuprot evropeizmu**

Jedan od aspekata pitanja nesvrstavanja jesu odnosi Srbije sa Rusijom. Ove dve zemlje imaju i uvek će imati jedan privilegovan odnos, zbog jezika, vere, kulture i istorije. Pored toga, sve su bolji trgovinski odnosi između njih, kao i zajednički ekonomski interesi. Međutim, odnosi Srbije sa Rusijom stvaraju nervozu u prestonicama zemalja Evropske unije, koje smatraju da oni mogu dostići nivo odnosa Srbije sa Unijom.¹⁰

Koliko god da ima poteza, poseta i izjava o međusobnoj ljubavi, odnosi između Srbije i Rusije, kao mogućeg konkurenta, zapravo ne bi trebalo previše da brinu Evropsku uniju. I same srpske poslovice, ta riznica narodne mudrosti, nam govore da srpski narod shvata krajnje domete pomoći i odnosa sa Rusijom. Jedna od zanimljivih poslovice kaže „Bog visoko, a Rusija daleko“ – drugim rečima ne treba očekivati previše spoljne pomoći sa te strane, budući da je ta pomoć (bilo od boga, bilo od Rusije) daleka i malo je verovatno da će do nje doći.

Sa druge strane, usled bliskosti jezika, vere i kulture, usled pomenute tradicije nesvrstavanja ili višestrukog svrstavanja, kao i da bi zadovoljila očekivanja konzervativnog dela stanovništva, srpska Vlada će i dalje koketirati sa tim „privilegovanim odnosom koji ima sa Moskvom“ i povlačiti poteze koji će imati izuzetan odjek u javnosti (najave koje kasnije obično ne sprovede u delo, ili koje ne dovedu do željenih rezultata). Na kraju dana, Rusija će ipak ostati daleko....

U stvarnosti, sa pragmatične tačke gledišta, u Srbiji svi znaju, sviđalo se to njima ili ne, da je njihovo prirodno stanište Evropska unija. Nakon proširenja iz 2007. i pristupanja Hrvatske Uniji 2013. godine, Srbija će biti okružena zemljama članicama EU. Brojke koje govore o međusobnoj razmeni su jasne: dve trećine svoje trgovinske razmene zemlje zapadnog Balkana obavljaju sa Unijom, a ta brojka će dodatno porasti nakon ulaska Hrvatske u EU. Srpskim bankarskim sistemom u potpunosti vladaju italijanske, grčke, nemačke i austrijske banke. Postoje nebrojene investicije, razmene i putovanja u zemlje Šengena. Politički lideri koji se otvoreno suprotstavljaju evropskoj integraciji Srbije postaju nebitne figure na političkoj sceni. Kao što kaže čuvena rečenica koja kruži Beogradom i koja je postala ime jedne nevladine organizacije – „Evropa nema alternativu“.

¹⁰ «Belgrade's tricky balancing act»:

http://www.bne.eu/story4000/BALKAN_BLOG_Belgrades_tricky_balancing_act

Činjenica je da popularnost Evropske unije opada. Obično se ne pominje da je procenat stanovništva koje podržava ulazak zemlje u EU uvek bio viši u Srbiji nego u Hrvatskoj. I pored toga, od 2006. do danas ova podrška je opala sa 70% na 50% (prema *Gallup Balkan Monitor*). U pitanju je opšta tendencija prisutna u čitavom regionu, u izvesnoj meri čak i neizbežna. Gledano spolja, EU sve više gubi na privlačnosti. Međutim, Srbija i njena politička elita neguju proevropski stav, stabilan ali umeren i pragmatičan, vođen glavom a ne srcem. I zaista, sve je čvršća neka vrsta „jedinstvenog mišljenja“ – pragmatičnog nacionalističkog evropeizma, ili proevropskog pragmatičnog nacionalizma zbog koga neupućeni čitalac teško može da razlikuje izjave čelnika različitih političkih partija (Nikolićeve od Jeremićevih i Dačićevih, između ostalih).

U svakom slučaju, u Srbiji se Evropska unija identifikuje sa putem modernizacije i reformi koje je neophodno sprovesti u zemlji. Prema istraživanjima Kancelarije za evropske integracije, 68% stanovništva smatra da bi reforme koje Evropska unija zahteva svakako trebalo sprovesti, budući da su zemlji neophodne. Veliki broj građana smatra da je u pitanju brak iz interesa, a ne iz ljubavi. Ipak, ne treba od Srbije očekivati veliki žar evropeizma. Sa druge strane, možemo li uopšte tražiti od nje nešto čega nema ni u mnogim državama članicama?

- **Sastojak K: uticaj dosijea Kosovo na proces evropske integracije**

Hteli mi to ili ne, kada se govori o procesu evropske integracije Srbije treba govoriti i o „sastojku K“, budući da je put ka Evropskoj uniji obeležen odnosima Srbije sa Kosovom. Kao što smo već naveli, Evropska komisija i zemlje članice smatraju da Srbija u dovoljnoj meri ispunjava kriterijume iz Kopenhagena i da proces može da se nastavi, ali za mnoge članice „normalizacija“ odnosa sa Kosovom se navodi kao uslov koji je neophodan za dalji napredak.

I zaista je dobijanje statusa kandidata u Savetu Evrope u martu 2012. bilo povezano sa koracima koje je preduzela Srbija u tom procesu „normalizacije“ odnosa sa Kosovom. Sporazumi koji su postignuti tokom dijaloga između Beograda i Prištine od 22. do 24. februara (a to su, pre svega, dogovori o učešću Kosova na međunarodnim forumima i kontrola granice između Srbije i Kosova) bili su neophodni kako bi nestale rezerve i najzahtevnijih članica Unije. Bilo je predviđeno da se ovaj dijalog nastavi i u budućnosti sa ciljem otvaranja pregovora sa Unijom.

Valjalo bi međutim podsetiti na niz elemenata koji obično prođu neopaženo: Kosovo je prilično nevažno srpskom stanovništvu. U različitim anketama koje se sprovode u poslednjih nekoliko godina, Kosovo se obično ne pojavljuje na listi najvećih

problema građana Srbije (na kojoj se, na primer, nalaze korupcija, ekonomska situacija, sudstvo, ili rad političkih stranaka¹¹). Sa druge strane, velika većina građana veruje da će Srbija na kraju morati da prizna Kosovo kako bi ušla u EU¹². Međutim, izgleda da nijedan srpski političar, iz bilo koje stranke ili grupe (sa izuzetkom, možda, Čedomira Jovanovića), nije spreman, iz političkih i psiholoških razloga, da bude taj koga će istorija zapamtiti kao političara koji je potpisao nezavisnost Kosova. Pored toga, neće biti lako rešiti pitanje severa Kosova: oko 40.000 Srba koji tu žive žele i dalje tu da ostanu, u regionu koji smatraju svojim, na Kosovu i Metohiji, unutar svoje zemlje – Srbije, i oni ne priznaju vlasti u Prištini.

U svakom slučaju, nije zgoreg podsetiti da nepriznavanje ima svoju dugu tradiciju u političkoj kulturi Balkana, gde je mnogo češće nego u drugim delovima Evrope. Mnogo je primera zemalja, pa čak i u XX veku, koje se nisu međusobno priznavale ili nisu priznavale ime ili deo teritorije druge zemlje (Grčka i Albanija, Grčka i Bivša Jugoslovenska Republika Makedonija, Mađarska i Jugoslavija, itd.). I pored toga, ne priznavati drugu zemlju u formi u kojoj bi ova to želela ne znači ignorisati njeno postojanje u potpunosti, što dokazuje i činjenica da je Srbija jedan od najvažnijih snabdevača Kosova energijom i dobrima¹³, ili podatak o brojnim grčkim investicijama u Makedoniji.

Ukratko, Kosovo će i dalje biti gordijev čvor procesa evropske integracije Srbije. Međutim, ovo bi moglo da se gleda i na drugačiji način, sa pozitivne strane. Ako je jedini realni uslov Kosovo (budući da je u ostalim oblastima ocena daleko optimističnija, kao što navodi Komisija u svom Izveštaju o napretku), onog trenutka kada se ovo pitanje reši i kada se razveže čvor, ni Komisija ni zemlje članice neće imati opravdanja da sprečavaju dalji napredak Srbije na putu evropske integracije.

Perspektive nove srpske vlasti

Mnogo se govorilo, često u mračnim i senzacionalističkim tonovima, o rezultatima prošlih izbora u maju u Srbiji koji su Tomislava Nikolića doveli na mesto predsednika, a Ivicu Dačića na čelo Vlade.¹⁴ U mnogim evropskim prestonicama na trenutke je delovalo da je to loše primljeno zbog poraza navodno „naših“, što se odnosilo na bivšeg predsednika Tadića. Bila je primetna i izvesna doza „evrocentrizma“ – smatrali smo da

¹¹ „Deset najvećih zala Srbije“: <http://www.blic.rs/Vesti/Tema-Dana/99317/Deset-najvecih-zala-Srbije>

¹² Oko 80% ispitanika, prema podacima ankete koju je u vreme nastanka ovog članka sproveo B92, www.b92.net

¹³ Na primer, prema podacima Zavoda za statistiku Kosova, Srbija je u avgustu 2012. bila najveći izvoznik dobara na Kosovo (13,3%), ispred Nemačke (10,3%) i Italije (10,3%).

¹⁴ „Srbija nazaduje“: http://elpais.com/elpais/2012/07/31/opinion/1343757646_989038.html

su pitanja koja su imala veze sa „nama“, to jest sa Evropskom unijom, bila ključ ovih izbora. Drugim rečima, verovali smo da Srbija, birajući Nikolića za predsednika, bira da okrene leđa Evropi. Međutim, analiza bi trebalo da bude malo složenija od toga.

Veruje se da je Srbija drugačija kada su u pitanju izbori, a zapravo njeni građani u velikoj meri glasaju na osnovu istih kriterijuma kao i stanovnici ostatka Evrope: u osnovi, narod želi da živi bolje, da ima bolji posao i bolje javne usluge, i da se iskorene korupcija i nezaposlenost. Iz te perspektive, analiza izbornih rezultata bi mogla da se svede na jednostavniji oblik – Demokratska stranka predsednika Tadića je značajno oslabila nakon mnogo godina na vlasti, a usled svoje povezanosti sa korupcijom i nedovoljnih poboljšanjem uslova života. Nezadovoljstvo je poraslo, usled ekonomske krize, nezaposlenosti i loše sprovedenih reformi, što je samo dovelo do bogaćenja ekonomsko-političke elite. U isto vreme, opozicija uspeva da popravi svoju reputaciju. Ivica Dačić je uspeo sebe da prikaže kao efikasnog ministra dok je bio na čelu Ministarstva unutrašnjih poslova, i time je povratio svoju bazu birača. Sa svoje strane, sadašnji predsednik Nikolić je uspeo da se udalji od ekstremizma Radikalne stranke, koji je zastrašivao deo konzervativnog biračkog tela koji je prezirao nasilje i užase 90-ih. Nikolić je sebe prikazao kao nacionalistu, ali umerenog i pragmatičnog, za koga se ne vezuju korupcija, nezakonito bogaćenje niti neefikasnost prethodne vlasti. Ukratko, budući da više nije bilo ničega dovoljno privlačnog (odnosno, kako bi se danas reklo, budući da je iscrpljen jedan narativ), došlo je do smene na vlasti.

U prvim mesecima nakon formiranja Vlade, veoma primetno se raspravljalo o smeru kojim će krenuti nove vlasti, a naročito da li će se kretati „ka Briselu ili Moskvi“. Valjalo bi se stoga dotaći nekih od ključnih odlika srpske političke klase. Političko trajanje srpskih lidera i njihova sposobnost preživljavanja oduvek su bili izuzetni. Mnoge od njih opisuju kao „tvrde nacionaliste“ (*hardcore nationalists*, prema navodima britanske štampe), ali u suštini mnogi od njih pokazuju značajnu dozu pragmatičnosti i sposobnosti prilagođavanja sa ciljem da stanovništvu ponude ono što oni misle da mu je potrebno, i time opstanu na vlasti. Drugim rečima, izuzetno su sposobni da osete trenutak i ponude upravo ono za šta veruju da će ih održati na vlasti.

Mnogi su imali najviše političke koristi od radikalnog nacionalizma, 90-ih godina prošlog veka, ali čini se da su ta vremena prošla. Međutim, poruka koja sada najbolje prolazi kod građana jeste novonastala *mainstream* misao, pomenuto „jedinствено mišljenje“ viđeno kao pragmatični nacionalistički evropeizam ili proevropski pragmatični nacionalizam. I zaista, iako se to ponekad unutar Evropske unije ne razume, ono što je Nikolića i Dačića dovelo na vlast jeste činjenica da su se udaljili od nekadašnje politike krajnosti i njihov pragmatizam prožet umerenim evropeizmom i izmenjenim nacionalizmom, kojima su pretpostavili potragu za boljim životom građana u vreme ekonomske krize.

Imajuću sve ovo u vidu, šta se može očekivati od nove srpske vlasti na polju evropske integracije? Možda bismo sada mogli da uradimo isto što i lik iz „Balkanskih duhova“ Roberta Kaplana, koji je davao tačne prognoze o balkanskoj politici jer, kako je govorio, nikada nije čitao novine već samo razmišljao u istorijskim okvirima.

Jasno je da će neke zemlje članice i dalje tražiti preduzimanje koraka u cilju normalizacije odnosa sa Kosovom kako bi Srbija napredovala na svom putu evropske integracije. Verujemo da će nove srpski vlasti nastaviti da idu tim putem, i to iz više razloga: ne moraju da dokazuju svoj nacionalistički pedigre, kao što su to morali Tadić i Demokratska stranka, pred izbornim telom koje u to sumnja; uvek mogu da kažu da su tek došli na vlast i da za sve što ne valja okrive prethodnu (mogu da kažu da je Kosovo izgubljeno još 1999. godine, kao i da su druge opcije, kao što je podela Kosova, propale usled neuspešne politike Tadićeve Vlade¹⁵); imaju pred sobom period od četiri godine da pokušaju da ostvare napredak na polju evropskih integracija i poboljšaju kvalitet života i time potisnu u zaborav ustupke koje bi sada morali da prave; a pre svega, znaju da su ih na vlast doveli umerenost i pragmatičnost, a ne radikalizam.

Zbog svega navedenog, smatramo da će Srbija najverovatnije ostati pragmatična na putu evropskih integracija – nastaviće dijalog i politiku sve većeg *disengagement* severa Kosova, koju je započeo Dačić kao ministar unutrašnjih poslova, uz smanjenje budžeta za Kosovo i potpisivanje ugovora kojima će rešavati praktične, konkretne probleme. Sve u svemu, činiće sve što je neophodno kako bi došlo do otvaranja pregovora početkom 2013. U isto vreme, nastaviće se sa odsečnim i ostrim izjavama na temu „crvene linije nepriznavanja“. Ukratko, nove vlasti neće ugroziti integraciju Srbije u EU, štaviše – podstićaće je, iako će s vremena na vreme zatezati odnose sa Unijom sledeći svoju, upravo analiziranu, filozofiju nesvrstavanja ili višestrukog svrstavanja.

Možda Evropska unija neće biti apsolutni prioritet nove vlasti, ali će svakako biti jedan od prioriteta. U Briselu se često kaže da nije dovoljno samo *talk the talk, but walk the walk*. U stvarnosti, ova Vlada će *walk the walk* evropske integracije, iako bi mogla da *talk many talks*: proevropski, proruski i nacionalistički¹⁶, zavisno od trenutka i od sagovornika. To ne bi smelo da zbunjuje EU.

¹⁵ Izgleda da je to stav koji je usvojila i nova potpredsednica Vlade za evropske integracije: http://www.b92.net/eng/news/politics-article.php?yyyy=2012&mm=09&dd=24&nav_id=82332

¹⁶ To je bio stav predsednika Nikolića tokom njegovog izlaganja na zasedanju Generalne skupštine Ujedinjenih nacija: http://www.b92.net/eng/news/politics-article.php?yyyy=2012&mm=09&dd=25&nav_id=82341

I na kraju, odjednom, konkretan datum

Od samog početka rada na ovom članku, jedan od postavljenih ciljeva, na osnovu svih prethodnih analiza i informacija, bio je davanje konkretnog datuma na kraju, kao odgovora na pitanje koje se često postavlja – kada bi, dakle, Srbija mogla da uđe u Evropsku uniju?

Kako bi se došlo do tog datuma, treba uzeti u obzir sve prethodno izložene aspekte i uporediti ih sa sličnim slučajevima. Srbija se, nakon potpisivanja Sporazuma o stabilizaciji i pridruživanju i dobijanja statusa kandidata, nalazi nadomak otvaranja pregovora. Na primer, od momenta otvaranja pregovora do ulaska Slovenije u Evropsku uniju prošlo je šest godina. Tačno je, bez sumnje, da su bila potpuno drugačija vremena, naklonjenija ideji proširenja Unije, a veličina Slovenije i njena unutrašnja situacija samo su olakšali stvar. Sa druge strane, u slučaju Bugarske bilo je potrebno da prođe sedam godina od trenutka otvaranja pregovora do ulaska u EU 2007. Zbog njene veličine, geografskog položaja i karakteristika zemlje, primer Bugarske je možda bliži slučaju Srbije. Konačno, Hrvatska je osam godina nakon otvaranja pregovora uspjela da uđe u EU, budući da je njeno konačno pristupanje predviđeno za 1. juli 2013. Analizom ostalih primera došli bismo do manje-više iste brojke.

Mogli bismo stoga da pretpostavimo da će Srbija, koja već jeste zemlja kandidat, otvoriti pretpristupne pregovore najverovatnije početkom 2013, i uzimajući u obzir pozitivne ocene Komisije o stepenu njene spremnosti za pristupanje, nakon perioda od nešto manje od osam godina mogla bi da postane članica EU. Da rezimiramo, kako kažu ekonomisti *ceteris paribus*, to jest ukoliko sve varijable ostanu iste, i ako sve bude u redu (rečenica koja se na Balkanu obično nikome ne sviđa), Srbija bi mogla da pristupi Evropskoj uniji 1. januara 2021. Datum koji nije tako blizu. Ali ni tako daleko.

Ovaj scenario oslanja se na dve polazne tačke: da zemlje članice i Komisija nastave da ocenjuju da postoji napredak u normalizaciji odnosa sa Kosovom, kao i da takozvano „zasićenje proširenjem“ ne dovede do toga da zemlje članice Unije blokiraju proces pristupanja novih članova u EU. Zato proces evropske integracije Srbije, nažalost, nije nepovratan proces.

Zaključak

Oduvek se smatralo da se prepreke za evropsku integraciju Srbije nalaze u Beogradu, u političkim manipulacijama i igrama moći vladajuće političke elite. Sa dolaskom nove vlasti, ponovo su se javili ovi strahovi. Međutim, kao što smo već naveli, nova vlast ne mora obavezno da znači kočenje procesa, naprotiv – može biti dodatni podsticaj.

Proces evropske integracije Srbije će i dalje teći; neki će ritam tog procesa smatrati frustrirajućim, a neki neprihvatljivim. Biće napetosti u pregovaračkom procesu,

povišenih tonova, trzavica između zemalja članica, kao i između Komisije i srpskih vlasti. A srpski političari će i dalje hodati po tankom ledu, sa svojim složenim izbornim telom i svojom dvojnomo realnošću, kako bi Srbija nastavila da napreduje na svom evropskom putu ali tako da to ne ugrozi njihove izborne pozicije.

Ono što bi trebalo da nas brine nije to da li će, nego u kakvu Uniju će Srbija ući. Možda će do trenutka kada se Srbija nađe pred njenim vratima Evropska unija biti ta koja se istinski promenila i postala neprepoznatljiva. Trenutna ekonomska i institucionalna kriza u Evropi može da dovede do toga da se, nakon pristupanja Hrvatske, sumnje u dalje proširenje Unije prodube i da dođe do opasnog zastoja u procesu proširenja¹⁷, pa čak i do nove definicije politike proširenja Unije koja već nekoliko decenija predstavlja jedan od stubova evropske DNK. Ovim bi mnoge zemlje, a među njima i Srbija, bile kažnjene ostajanjem na „periferiji periferije“, kako kaže Dimitar Bečev.¹⁸ Ukoliko dođe do toga, mi ćemo biti ti koji Srbiju kažnjavaju ostajanjem van Evropske unije. Možda je „za tango potrebno dvoje“, kako vole da naglase političari u Briselu, ali za jedno balkansko kolo sa Srbijom, ukoliko žele da ga igraju, potrebno je svih 28 država članica i Komisija.

Dugo se moglo čuti da se proces evropske integracije Srbije ne odvija baš najbolje i da je problem u Beogradu, na trgu Nikole Pašića, tom malom prostoru koji razdvaja Narodnu skupštinu od Predsedništva. Međutim, ekonomska i institucionalna kriza, kao i sumnje nekih zemalja članica u pristupanje novih država, mogu da dovedu do toga da se glavne kočnice evropskom putu Srbije nađu u ulici Rue de la Loi u Briselu, između zgrada Komisije i Saveta Evrope. Deonica puna pregovaračkih začkoljica i isprepletenih nacionalnih interesa. Verovatno najtežih i najkomplikovanijih 110 metara u čitavoj Evropi.

Osnovna bibliografija:

- «Enlargement Strategy and Main Challenges 2011-2012»: http://ec.europa.eu/enlargement/pdf/key_documents/2011/package/strategy_paper_2011_en.pdf
- «Commission Opinion on Serbia's application for membership of the European Union»: http://ec.europa.eu/enlargement/pdf/key_documents/2011/package/sr_rapport_2011_en.pdf

¹⁷ Džerald Knaus, Danijel Korski i Heder Grabe su to još davno oštroumno analizirali u «*Beyond wait-and-see: The way forward for EU Balkan Policy*»: http://ecfr.eu/page/-/ECFR21_BALKAN_BRIEF.pdf

¹⁸ „Periferija periferije: zapadni Balkan i kriza evra”: http://ecfr.eu/page/-/ECFR60_WESTERN_BALKANS_BRIEF_AW.pdf

- «Enlargement Strategy and Main Challenges 2012-2013»: http://ec.europa.eu/enlargement/pdf/key_documents/2012/package/strategy_paper_2012_en.pdf
- «Serbia 2012 progress report»: http://ec.europa.eu/enlargement/pdf/key_documents/2012/package/sr_rapport_2012_en.pdf
- Glenny, Misha. *The Balkans, 1804-1999. Nationalism, War and Great Powers*. London. Granta Books.
- Pavlowitch, Stevan K. 2002. *Serbia. The history behind the names*. Londres, Hurst&Company.

Dodatna bibliografija:

- Allcock, John B. 2000. *Explaining Yugoslavia*. New York: Columbia University Press
- Caplan, Richard. 2007. *Europe and the recognition of new states in Yugoslavia*. Cambridge, Cambridge University Press
- Cigar, Norman, and Williams, Paul. 2002. *Indictment at the Hague. The Milosevic regime and crimes of the Balkan wars*. New York: New York University Press
- Čolović, Ivan. 2002. *The politics of symbol in Serbia*. London: Hurst & Company.
- Del Ponte, Carla. 2009. *La caza. Yo y los criminales de Guerra*. Madrid: Ariel.
- Goldsworthy, Vesna. 2006. *Chernobyl Strawberries. A memoir*. Londres: Atlantic Books.
- Gow, James. 2003. *The Serbian project and its adversaries. A strategy of war crimes*. Londres: Hurst& Co.
- Kaplan, Robert D. 2005. *Fantasmas balcánicos: Viaje a los orígenes del conflicto de Bosnia y Kosovo*. Barcelona: Ediciones B.
- Kaplan, Robert D. 2001. *Rumbo a Tartaria. Un viaje a los Balcanes, Oriente Próximo y el Cáucaso*. Barcelona: Ediciones B.
- Kapor Momo. 2007. *A guide to the Serbian mentality*. Belgrado: Editorial Dereta.
- Malcolm, Noel. 1998. *Kosovo: A short History*. Nueva York: New York University Press.
- Udovički, Jasminka, y Ridgeway, James (eds.). 2000. *Burn this house: the making and unmaking of Yugoslavia*. Londres: Duke University Press.
- West, Rebecca. 2001. *Cordero negro, halcón gris. Viaje al interior de Yugoslavia*. Barcelona, Ediciones B.

- Lederach, Jean Paul. 2005. *The Moral Imagination: The Art and Soul of Building Peace*. Nueva York: Oxford University Press.
- Minow, Martha. 2002. *Breaking the Cycles of Hatred: Memory, Law and Repair*. New Jersey: Princeton University Press.
- Portelli, Alessandro. 1988. "Uchronic dreams: working class memory and possible worlds", *Oral History Journal* 16: 46–56.
- Rosendahl, Mona. 1997. *Inside the revolution: everyday life in Socialist Cuba*, Ithaca: Cornell University Press.
- Ruiz Jiménez, José Ángel. 2010. *Balcánes, la herida abierta de Europa. Conflicto y reconstrucción de la convivencia*. Madrid: Plaza y Valdés.
- Smith, Anthony. 2004. *Nacionalismo*. Madrid: Alianza Editorial.
- Todorova, Maria. 1997. *Imagining the Balkans*. Oxford, Oxford University Press
- Tonkin, Elizabeth. 1992. *Narrating our pasts*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Veiga, Francisco. 1995. *La trampa balcánica*. Barcelona: Grijalbo.
- Vovelle, Michelle. 1985. *Ideologías y mentalidades*. Aries: Barcelona.